

# SİYASET, EKONOMİ ve YÖNETİM ARAŞTIRMALARI DERGİSİ



## RESEARCH JOURNAL OF POLITICS, ECONOMICS AND MANAGEMENT

January 2018, Vol:6, Issue:1

Ocak 2018, Cilt:6, Sayı:1

P-ISSN: 2147-6071

E-ISSN: 2147-7035

Journal homepage: [www.siyasetekonomiyonetim.org](http://www.siyasetekonomiyonetim.org)



### Hayek'in Toplum ve İktisat Anlayışı: Eleştirel Bir Değerlendirme *Hayek's Understanding of Society And Economy: A Critical Overview*

**Dr. Murat İNCE**

Sayıştay Başkanlığı, [muratince1974@gmail.com](mailto:muratince1974@gmail.com)

#### MAKALE BİLGİSİ

##### Makale Geçmişi:

Geliş: 26 Kasım 2017  
Düzeltilme Geliş: 30 Aralık 2017  
Kabul: 6 Ocak 2018

##### Anahtar Kelimeler:

Liberalizm, Hayek, Kendiliğinden Doğan Düzen, Akılcı Pragmatizm, Kurucu Rasyonalizm

© 2018 PESA Tüm hakları saklıdır

#### ÖZET

Bu çalışmada serbest piyasa düzeninin felsefi savunucularından biri olan ekonomist ve siyaset bilimci F. A. Hayek'in daha çok toplum ve iktisat düşüncesi üzerinde durularak Hayekçi anlayışa yönelik eleştirel bir kavrayış geliştirilmeye çalışılmıştır. Hayek, "kurucu rasyonalizm" adını verdiği belirgin bir eğilime sert eleştiriler yönelterek liberal değer ya da kurumların "kendiliğindenliğine" vurgu yapan neo-klasik/pragmatist bir yaklaşım geliştirmiştir. Hayekçi epistemoloji, bireyci rasyonalizmle kolektif rasyonalizm arasında palyatif/pragmatik bir ayrım yaparak bu iki kategorinin bambaşka içerimleri olduğunu varsaymaktadır. Hâlbuki "akılcı/bireyci kendiliğindenlik" ile "akılcı/kolektif kendiliğindenlik" nosyonları arasındaki eş-kökenliği açıkça ihmal eden bu yaklaşım felsefi açıdan tutarsızdır. Hayek'in düşünsel mirasını en iyi tarif eden şey "akılcı pragmatizm"dir. Gerçekten de bireyselden genele yarıcı bir mantık sıçraması Hayek'in tüm epistemolojisini baştan sona örüntülemekte ve ilginç bir şekilde "birikimci bir geleneksellik vurgusu" akılcı bir özgürleşme çağrısının büyüğü göstergesi olarak resmedilmektedir. Bu niteliğiyle Hayek'in düşüncesi, kaçınılmaz bir şekilde ve öngörülenin tam da aksine, "öngörülebilir olmayanın öngörülebilir bir ontolojisi" olarak temayüz etmektedir.

#### ARTICLE INFO

##### Article History:

Received 26 November 2017  
Received in revised form 30 December 2017  
Accepted 6 January 2018

##### Keywords:

Liberalism, Hayek, Spontaneous Order, Rationalist Pragmatism, Constructive Rationalism

© 2018 PESA All rights reserved

#### ABSTRACT

This study is intended to put forward a critical conception of Hayekian understanding by elaborating especially on economist and political scientist F. A. Hayek's perceptions of society and economy, who is one of the philosophical advocates of free market order. Directing harsh criticisms against an established tendency which he calls as "constructivist rationalism", Hayek has developed a neo-classical/pragmatist approach stressing on the spontaneity of liberal values or institutions. By offering a palliative/pragmatic distinction between individualist rationalism and collective rationalism, Hayekian epistemology assumes that these two categories have fully different implications. Nevertheless this approach which explicitly ignores the equi-origin of the two notions "rationalist/individualist spontaneity" and "rationalist/collective spontaneity" is philosophically inconsistent. The best term to define the Hayekian thought heritage is "rationalist pragmatism". So indeed, a logical jumping "from individual up to general" is thoroughly patterned within the entire epistemology of Hayek, and oddly enough, "a stress for the accumulative traditionality" is described as a magical indicator of a call for the rationalist emancipation. By this characteristic, the thought of Hayek, inevitably and just contrary to what would have been foreseen, appears as nothing but "the foreseeable ontology of the unforeseeable".

## GİRİŞ

Avusturya ekolüne bağlı ekonomist ve siyaset bilimci Friedrich August Von Hayek (1899-1992)<sup>1</sup>, serbest piyasa düzeninin felsefi savunucularındandır. Avusturya Okulu'nun 20. yüzyıldaki önemli temsilcilerinden biri olan ve 1974 yılında Nobel Ekonomi ödülünü alan Hayek, merkezi ekonomik planlamanın insanların özgürlüklerini ve ihtiyaçlarını kısıtlayacağı tezini vurgulamış, çoğulculuğu ve ekonomik sübjektivizmi savunmuştur. Hayek'e göre iktisadi karar verme hakkı, bireylerden, onların değerlerinden ve amaçlarından bağımsız değildir (ekonomik öznellik, Avusturya ekolü), dolayısıyla karar verme hakları enformasyona sahip olan bireylerde olmalıdır. Rekabetçi bir piyasada fiyatlar, insanların farklı mal ve hizmetlere biçtikleri görece değerleri belirlemekte, bireyler de bunlara bakıp istek ve ihtiyaçlarını en iyi şekilde nasıl karşılayacaklarına ve hatta o istek ve ihtiyaçların neler olduklarına karar vermektedirler. Hayek iktisat dışında bilişim (enformasyon) teorisi, hukuk, politika teorisi, bilim felsefesi ve bilişsel psikoloji (cognitive psychology) gibi pek çok alanda yeni fikirler üretmiştir.

“Kirpi ve Tilki: Tolstoy'un Tarih Görüşü Üzerine Bir Deneme” adlı eserinde Isaiah Berlin (1953) Antik Yunan şairi Arkhilokhos'a ait ünlü mısradan hareketle (“*tilki pek çok şey bilir, ancak kirpi önemli tek bir şey bilir*”) Tolstoyun tabiatı itibariyle bir “tilki”, ancak inancı itibariyle bir “kirpi” olduğunu öne sürer. Bu ünlü metaforu Hayek için kullanırsak; Hayek'in bir tilkiden ziyade kirpi olduğuna kuşku yoktur. Gerçekten de Hayek entelektüel enerjisinin büyük bir kısmını “önemli tek bir fikrin”, yani “liberal düşüncenin” savunulması üzerinde yoğunlaştırmıştır. Her ne kadar onu bir tilki olarak nitelendiremesek de, Hayek'in en dikkat çekici yanlarından birinin çalışmalarında sergilemiş olduğu disiplinlerarası yaklaşım olduğuna kuşku yoktur. Birçok liberal teorisyenin aksine Hayek, salt iktisat disiplininin sınırları içinde kalmayarak sosyal bilimler alanında tartışılmakta olan çok çeşitli konularda fikirler geliştirmiş ve kendisinden sonra gelen birçok liberal düşünürü ilham kaynağı olacak önemli bir düşünsel miras bırakmıştır.

Bu çalışmada, Hayek'in daha çok toplum ve iktisat anlayışının temel ilkeleri ile özellikle piyasanın işleyişine ilişkin temel fikirlerinin ele alınması amaçlanmakta ve buradan hareketle Hayek'in epistemolojik varsayımları ile metodolojik öncüllerine yönelik felsefi bir eleştiriye yer verilmektedir. Şunu önemle vurgulamak gerekir ki, Hayek'in temel toplum ve iktisat düşüncesini anlamak, tıpkı Hayek'in yaptığı gibi salt iktisat disiplininin sınırları içinde kalmamayı gerektiren felsefi/epistemolojik önemi haiz esaslı bir metot sorunudur. Dolayısıyla Hayek'e yöneltilecek sağlıklı ve tutarlı bir eleştirinin de, liberal teorinin temellendirilmesinde

<sup>1</sup> Doğa bilimleri alanında köklü bir geleneğe sahip bir aileye mensup olan Hayek, 8 Mayıs 1899'da Viyana'da doğmuştur. Hayek, entelektüel çevresinin büyük yararını görmüştür; örneğin daha ekonomi kelimesinin anlamını öğrenmeden babasının arkadaşı Eugen Von Böhm Baverk gibi iktisatçıları tanıma fırsatı elde etmiştir. Viyana Üniversitesi'nden 1921'de hukuk, 1923 yılında ise siyaset bilimi üzerine iki sene ara ile iki doktora yapmış olan Hayek, 1924'te Amerika dönüşünde sosyalizm fikirlerini benimsemek üzereyken Ludwig von Mises'in Sosyalizm kitabından derin bir şekilde etkilenmiş ve düşünceleri köklü bir şekilde değişmiştir. Hayatının bundan sonraki kısmında liberal felsefeyi, ekonomi ve siyaset felsefesi gibi birçok alanda yoğun bir şekilde savunmuştur. John Maynard Keynes ile ilk defa 1928'de Londra'da tanışmış olan Hayek, 1950'ye kadar kaldığı Londra Üniversitesi'nde İstatistik ve İktisat Profesörü olarak görev yapmıştır. Hayek'in saf iktisat teorisi üzerine incelemeleri, 1941'deki The Pure Theory of Capital gibi çalışmalarıyla uzun süre devam etmiş ve toplumun yanlış anlaşılmasına dayandığını ve tatbik kabiliyeti bulunmadığını düşündüğü sosyalist ütopyacı ideallerin o zamanki Britanya'da güç kazanmakta olduğundan etkilenmesi üzerine 1942 yılında Road The Serfdom'u (Kölelik Yolu) kaleme almıştır. Düşünce hayatının önemli bir kısmını İngilizce konuşulan bir dünyada geçiren Hayek, 1962'de Freiburg Üniversitesi'nde iktisadi politika profesörü olarak görev yapmıştır. 1967'de emekli olunca kendisine, anavatanı Avusturya'da Salzburg Üniversitesi'nin fahri profesörlüğü ve o güne kadar felsefe, ekonomi ve siyasal bilim alanlarında yaptığı çalışmalardan dolayı dünyanın birçok yerinden çeşitli unvanlar tevdi edilmiş ve son olarak da 1974 yılında İsveçli iktisatçı Gunnar Myrdal ile birlikte Nobel İktisat Ödülünü kazanmıştır. İktisat teorisi, siyaset bilimi, hukuk felsefesi, düşünce tarihi ve psikoloji gibi alanlarda birçok çalışmaya imza atmış olan Hayek'in başlıca eserleri şunlardır: Prices and Production, 1931, Monetary Theory and the Trade Cycle, 1933, Profits, Insert and Investment, and Other Essays on the Theory of Industrial Fluctuation, 1939, The Pure Theory of Capital, 1941, Low Legislation and Liberty, I-II-III, The Road to Serfdom, 1944, The Sensory Order, An Inquiry Into The Foundations of Theoretical Psychology, 1976, The Constitution of Liberty, 1960, Individualism and Economic Order, 1948, The Counter Revolution of Science, 1952, Studies in Philosophy, Politics and Economics and the History of Ideas, 1978, The Fatal Conceit, New Studies in Philosophy, Politics, Economic and The History of Ideas, 1978, Capitalism and the Historians, 1954, Choice in Currency, 1976, Collectivist Economic Planning, 1976, Confusion of Language in Political Thought, The Denationalization of Money, 1978, Economic Freedom and Representative Government, Full Employment at Any Price, 1975, Monetary Nationalism and International Stability, 1964, The Reactionary Character of the Socialist Conception, 1978, Unemployment and Monetary Policy, 1979. Daha fazla ayrıntı için bkz. Eamon Butler, *Hayek* (1996: 2-5).

kullanılan felsefi argümanları titizlikle ele alması ve eleştirel bir sorgulamaya tabi tutması kritik bir önem arz etmektedir.

Hayek'e gerek liberal geleneğin içinden gerekse de dışından felsefi, metodolojik ya da ideolojik saiklerle pek çok eleştiri yöneltilmiştir. Çalışmamızda yeri geldiğinde bu eleştirilere değinecek olmakla birlikte Hayek'te tarihsellik sorunu ya da Hayekçi pragmatik ilerleme nosyonunun irdelenmesi gibi kimi eleştirel öğelerin ilk defa bu çalışmada dile getirildiğini vurgulamak isteriz.<sup>2</sup>

## 1. Hayek'in Toplum Kavrayışı

Hayek, toplumsal hayatın ve ekonominin kurumlarının insan tasarımı ve planlamasının mahsulü değil, aslında insan eyleminin mahsulü olduğunu öne sürer. Ona göre, toplumu şekillendiren kurumlar, insan tasarımı ve planlamasının ürünü olmanın ötesinde; insanlar yüz yüze gelip mübadelede bulunurlarken, tamamen kendiliğinden bir şekilde ortaya çıkmıştır.<sup>3</sup> Yine Hayek çalışmalarında, toplumsal kurumların işleyiş tarzı konusunda oldukça yaygın olan ama büsbütün yanlış olduğunu düşündüğü bir fikri sıklıkla gündeme getirir. Hayek'in eleştirel yaklaşımının merkezinde yer alan bu fikir; toplum ve uygarlık kurumlarının (yasalar, ahlaki kurallar ve toplumsal kurumlar vb.) insanlar tarafından yaratıldığı gerçeğinden hareketle bu kurumların yine aynı insanlar tarafından kendi arzu ve isteklerini karşılayacak surette diledikleri gibi değiştirilebileceğini ileri sürer. Hayek, toplumun işleyişine dair birçok yanlış anlamının bu temel aksiyomdan türediğine işaret eder.

Hayekçi toplum kavrayışında çoğu sosyal kurallar, ahlak kodları, gelenekler ve yasalar çok geniş bir makul davranışlar kümesine dokunmadan, belli fiilleri yasaklayarak işler. Ortak maksatlara gelindiğinde, patika örneğinde görüldüğü gibi, faydalı bir neticenin ortaya çıkması için ortak maksatların varlığına gerek yoktur (Butler, 1996: 22). Hayek'e göre asıl sorun, bireysel kurallar ve ortaya çıkan genel düzen arasındaki ilişkinin, hangi kurallar dizisinin işleyip hangilerinin işlemeyeceğini önceden söyleyemeyeceğimiz ölçüde karmaşık ve içinden çıkılmaz mahiyette olmasıdır. Kendi tercihimiz olan kurallara göre işleyen toplumsal organizasyonları inşa etmemiz tabii ki mümkündür ama bunlar, alan ve ölçek bakımından zaruri olarak sınırlı olmak durumundadırlar. Hangi yeni düşünce ve düzenlemelerin gelecekte var olacağını önceden bilecek kadar zeki değilizdir. Hiç bir akıl kendisinden daha karmaşık bir şeyi açıklayıp kontrol edemeyeceği için merkezi olarak yönetilen bir toplum karmaşıklık itibarıyla belli bir üst sınıрын tehdidi altındadır.

### 1.1. Kurumların Demokratik Temeli

Hayek, "kurumların insanlar tarafından var edildiği, öyleyse yine insanlar tarafından değiştirilebileceği" fikrinin, toplumsal hayatın ve kurumların gerçek temellerinin son derece yanlış anlaşılmasına dayandığını ve bu düşüncenin toplumun yeniden inşası bakımından çok büyük hata olacağını hararetle savunur.

Toplumsal kurumlar inşa edilmiş bir görünüme sahip olmakla birlikte, önceden planlanmış veya icat edilmiş değildirler. Bir arazi boyunca bir patikanın oluşması, bireysel fiilin nasıl faydalı ama önceden düşünülüp planlanmamış neticeler doğurabileceğinin güzel bir örneğidir.

<sup>2</sup> Pek çok yönden bir kanon görünümü kazanmış olan Hayekçi düşün yapısının geniş kapsamlı değerlendirilmesi için özellikle takip eden literatürün ihmal edilmemesi gerekir. Boettke, Peter J. (1995) "Hayek's Road to Serfdom Revisited: Government Failure in the Argument Against Socialism"; Buchanan, James M. and Gordon Tullock (1962) A Calculus of Consent; Bureczak, Theodore (2009) Socialism After Hayek; Caldwell, Bruce J. (2004) Hayek's Challenge: An Intellectual Biography of F.A. Hayek; Critical Review (1997) Special Issue on F. A. Hayek; Feinberg, Joel (1970) Doing & Deserving; Feser, Edward (ed.) (2006) The Cambridge Companion to Hayek; Gaus, Gerald (2007) "Social Complexity and Evolved Moral Principles," in Liberalism, Conservatism, and Hayek's Idea of Spontaneous Order; Gaus, Gerald (2016) The Tyranny of the Ideal: Justice In a Diverse Society; Gray, John (1984) Hayek on Liberty; Hoy, Calvin (1984) A Philosophy of Individual Freedom; Machlup, Fritz (ed.) (1976) Essays on Hayek; Nozick, Robert (1974) Anarchy, State, and Utopia; Pennington, Mark (2011) Robust Political Economy; Rawls, John (1955) "Two Concepts of Rules," The Philosophical Review; Rawls, John (1971) A Theory of Justice; Schmidtz, David (2006) Elements of Justice; Schmidtz, David (2008) Person, Polis, Planet; Shearmur, Jeremy (1996) Hayek and After: Hayekian Liberalism as a Research Programme; Tebble, Adam (2015) Epistemic Liberalism: a Defense.

<sup>3</sup> Hayek'in sosyal teorisinin özünü kendiliğinden doğan düzen fikri oluşturur. Hayek, kendiliğinden doğan düzen fikri ile bireylerin özgür yönlendirilmeyen eylemlerinin nasıl öngörülemez ve istikrarlı yapılar üretebileceğini göstermeye çalışmıştır. Kendiliğinden doğan düzen fikri bir bakıma kurucu rasyonalizmin de reddi anlamına gelmektedir. Hayek'in epistemolojik anlamda anti-rasyonalizme dayalı sosyal ve siyasal düşüncesinin ayrıntılı bir incelemesi için bkz. Mehmet Akıncı "Hayek'in Sosyal ve Siyasal Teorisi" (2014: 73-89).

Nitekim bireylerin güdöleri tamamen bencil olmakla beraber, bu güdöler yine de kooperatif görünümdede ortaya çıkan bir durumun oluşmasına hizmet etmektedir. Bireysel davranış ve onun meydana getirdiği sosyal kalıp arasındaki ilişki, bu nedenle hiç de basit ve yalın bir ilişki değildir. Bu çerçevede topluma rasyonel şekilde yeniden biçim vermeye kalkışmadan önce onun işleyişini kavramak gerekir.

İnşacı toplum ve siyaset anlayışına karşı olmanın doğal bir sonucu olarak Hayek, demokratik bir yönetim modelini benimser. Ona göre, demokrasinin hakiki kıymeti, bireylere iktidarın suiistimaline karşı sağlıklı bir önlem olarak hizmet etmesidir. Böylelikle demokrasi, bizi bir hükümetten kurtulmaya ve onun yerine daha iyi birini getirmek için çalışmaya muktedir kılar. Başka bir deyişle demokrasi, barışçı değişimi mümkün kılmak için şimdiye kadar keşfedilen yegâne teamüldür. Bu haliyle o, uğrunda mücadele edilmeye layık yüksek bir değerdir (Hayek, 1997:206).

## 1.2. Bireysel Özgürlüğün Önemi

Hayek özgürlük kavramıyla, “kişinin, başkasının keyfi idaresinin zorlamasına maruz kalmadığı” durumu kasteder. Hayek'in amaçladığı liberal veya serbest toplum, içinde bireyleri diğerlerinin iradesine tabi kılma ve zor kullanmanın en aza indirildiği bir toplumdur.<sup>4</sup> Kişi özgürlüğünün ortadan kaldırılması ve toplumun bir merkezî plana göre düzenlenmesi bazı yararlar vaat edebilir, ama bunların felaket getirmesi daha büyük bir olasılıktır.

Özgürlüğün amacının öngörülebilir, tahmin edilebilir gelişmeler değil, yeni ve beklenmeyen gelişmeler olduğunu vurgulayan Hayek, özgürlüğün herhangi bir şekilde eksik savunulmasının, özgürlüğün asıl temellerini saldırıya maruz bırakacağına inanır. Ona göre, özgür bir toplum için gerekli olan zorlayıcı güç, halkı belli bir şekilde davrandırma gücü değil, vatandaşların kuralları ihlal etmelerini önleme ve bu türlü fiillere teşebbüsten men etme gücüdür. İnsanlar kural-rehberliğindeki davranış sınırları içinde serbest olup, sadece kuralları ihlal edenler zorlamaya maruz kalır.

## 1.3. Özgür Bir Toplumun Hukuki Çerçevesi

Hayek'in çalışmalarında sosyal planlamanın iyi bilinen eleştirisinden farklı olarak ayrı bir yasama eleştirisinin mevcut olduğu öne sürölmüştür. Bu yaklaşıma göre, Hayek'in özgün yasama öğretisinin temel iddiası şudur: toplumun karmaşık düzenlerinde spesifik bütünsel amaçları gerçekleştirmeyi hedefleyen yasama faaliyeti refah seviyesini düşürecektir (Holm, 2014).

Hayek'e göre, özgür bir toplumu özgür olmayandan ayıran temel ayrım noktası, birincisinde, her bireyin tanınmış ve geniş bir alana, hükümet otoritesinin müdahale etmediği korunmuş bir sahaya (protected domain) sahip olmasıdır (Hayek, 1960:81). Hukuki açıdan ise özgür bir toplum, iktidardakiler tarafından komuta edilmeyip, üyelerinin genel davranış kurallarını kabul etmelerine ve onların hangi fiillerin adil veya gayri adil olduğu hususundaki hâkim kanaatlerine dayanır. Hayek gerçek anlamıyla yasanın, bu genel kurallar manzumesinden doğduğunu ifade eder. Zira bu anlamda yasa, hükümet idaresine matuf emirler değil, adil davranış kurallarının belirlenmesi ve keşfine dairdir (Butler, 1996:35).

<sup>4</sup> Hayek'in özgürlük tanımı ve savunusu konusunda bkz. özellikle *The Constitution of Liberty*, I. böl. (Hayek, 1960). Liberal teori bireysel ve negatif özgürlük savunusu konusunda son derece zengin bir literatür sunar. Hayek, bu negatif özgürlük kavramlaştırmasının toplumsal ve ekonomik düzlemdeki yansımalarını geniş bir biçimde ele alır. Liberal teoride negatif özgürlük kavramının farklı tanımlamalarına rastlamak mümkündür. Örneğin, Isaiah Berlin negatif özgürlüğü, bir bireyin istek ve amaçlarının gerçekleştirilmesi önündeki potansiyel tüm dış “engellerin yokluğu” (Berlin, 1969: 165) olarak tanımlamışken, Hayek'te negatif özgürlük asıl olarak “zorlamanın yokluğu”dur (Hayek, 1960:11-12). Murray Rothbard ise negatif özgürlüğü, “bireyin kendisine, mülkiyetine ve mülkiyetinden kaynaklanan haklarının tüm türevlerine fiziksel bir tecavüzün olmaması” (Rothbard, 2002: 218) şeklinde tanımlamıştır. Bunlara “müdahalesizlik”, “sınırlamaların yokluğu” ya da “kısıtlanmamışlık” şeklindeki tanımlar da eklenebilir. Liberal teori açısından bakıldığında; bu tanımlamalar arasında gerçekte yapısal bir farklılık bulunmamaktadır. Zira tüm bu ve benzeri tanımlamaların ortaklaşa paylaştığı, dolayısıyla negatif özgürlük kavramının özünü oluşturan temel fikir; bireyin başkaları ve devlet tarafından asla müdahalede bulunulmaması gereken özel bir alana sahip olduğu fikridir. Liberal-negatif özgürlük tanımına ilişkin daha geniş çerçevede yürütölen tartışmalar, neyin “engel”, neyin “müdahale”, neyin “sınırlama” ya da neyin “zorlama” sayılıp sayılmayacağıyla ilgili olarak ortaya çıkmaktadır. Hayek'in özgürlük anlayışının eleştirisi için ayrıca bkz. Ronald Hamowy, “Hayek's Concept of Freedom: A Critique” (1981).

Yine Hayek'e göre, toplumlar gelişip emirlere daha az, genel kurallara daha çok dayanırken, şefin veya esas otoritenin yargısal işlevi artacaktır. İhtilaf konuları ortaya çıkacak ve gittikçe daha çok yargı kararı tesisi gerekecektir. Bu tür yargı kararlarını meşrulaştırma ve haklı bir temele kavuşturma teşebbüsü, kuralları kelimelerle ifade teşebbüsüne yol açacaktır. Böylece, eskiden kurallar bariz ve bilinir olmaktan ibaretken, şimdi insanlar kuralların tam olarak gerçekten ne olduklarını ifade etmek için çaba sarfeder hale gelmiştir.

Yargıç, kuralların ne olduğunu ortaya koymaya ve bu kurallar yetersiz kaldığında onlara ilişkin düşüncelerimizi değiştirmeye çalışmak durumundadır. Yargıç tutup yeni kurallar sunamaz, çünkü bunların genel düzen için tahripkâr olup olmayacağını hiçbir şekilde söyleme imkânına sahip değildir. Hükümetin bizatihi kendisi genel kurallarla sınırlandırılmalıdır.<sup>5</sup>

#### 1.4. Sosyal Adalet Karşı Usuli Adalet<sup>6</sup>

Hayek, özgürlük anlayışında olduğu gibi adalet anlayışını da bilginin sınırlılığına dayanarak, kendiliğinden doğan düzen içerisinde açıklamaktadır. Ona göre adalet, bilgisizliğimizin eseridir. "Özgür insanlardan oluşan bir kendiliğinden düzende, uygarlığın vazgeçilmez değerlerinden biri olan adaleti mümkün kılan, kuralların uygulanmasının belirli kişiler üstündeki etkileri hakkındaki bilgisizliğimizdir. Özgürlük de, adalet de ancak sınırlı bilgiye sahip insanlar arasında geçerli olabilir, her şeyi bilen insanların meydana getirdiği bir toplumda bu değerlerin hiçbir anlamı olmayacaktır" (Hayek, 1995:138).

Liberal düşünürler arasında sosyal adalet anlayışına en ağır eleştiriler Hayek tarafından yapılmıştır. Hayek'e göre, sosyal adalet içi boş/anlamsız ve kötüye kullanılmaya son derece elverişli bir kavramdır. Sosyal adalet olan inancın zamanla kişisel özgürlüğü tahribe yol açacak konumda gören Hayek, bu nedenle sosyal adaleti, özgürlüğü yok edici unsurlardan biri, hatta özgürlük temelli uygarlığın değerlerine yönelmiş en ciddi tehdit olarak değerlendirmiştir. Hayek'e göre, çoğu kişinin sandığı gibi sosyal adalet, daha az şanslı olanlara yönelik iyi niyetin bir ifadesi olmayıp, özel çıkar talebini onaylamamız gerektiğini gösteren dürüstlükten uzak bir ifade tarzıdır (Hayek, 1995:101).

Hayek; geçmişe bağlı, anlamsız, kullanışsız ve liberal toplumla uyuşmayan yapısı nedeniyle sosyal adalet düşüncesini reddeder. Bununla birlikte, kendileri için ekonomik bir asgari temin edemeyen kimseler için devletin ekonomik asgari bir yaşam temin etmesi gerekliliğini de vurgular. Tebble, Hayek'in bu düşüncesinin onu derin bir çelişkiye sürüklediğini öne sürer. Zira; bir yandan sosyal adalet işe yaramayan, geçmişe bağlı bir "serap" olarak reddedilir, öte yandan ise temel eleştirel yaklaşımla çelişen bir şekilde "asgari bir güvenlik ağının" savunusu yapılır. Tebble'e göre, belirgin bir şekilde klasik liberalizm taraftarı addolunmak için Hayek'in sosyal adalet fikrini reddetmesi gerekliliği veri alındığında, eşit asgari refahın devlet tarafından doğrudan tanzim edilmesi düşüncesine itiraz edilmemesi, Hayek'in liberal düşünceye katkısını kuşkulu hale getirir (Tebble, 2009: 581-604).

Adalet meselesini ele almak bakımından Hayek ve J. Rawls'ı karşılaştırmak ilginç sonuçlar verebilir. Sosyal adalet kavramıyla Hayek, adaleti prosedürlere ilişkin bir nosyon olmaktan çok çıktılara ilişkin bir nosyon olarak gören "dağıtıcı adaleti" kasteder. Sosyal adalet bir seraptır, çünkü "kimsenin dağıtımda bulunmadığı yerde dağıtıcı adalet olamaz" (Hayek, 1978b). Hayek'in kavrayışında bizim insan olarak doğuştan sahip olduğumuz kimi "adaletsizlikler" de (doğuştan damak yarığı rahatsızlığı olan kişi örneğinde olduğu gibi) herhangi bir dağıtımın konusu olmamıştır. Rawls bu konuda Hayek ile hemfikirdir. Zira ona göre de, doğal dağıtım ne adil ne de gayri adildir, ne de insanların toplumun içine belirli mevkilerde doğması

<sup>5</sup> Hayek'in, anayasacılığı ve hukukun üstünlüğünü zaafa uğrattığı ve özel mülkiyet haklarını tehdit ettiği gerekçesiyle keskin eleştiriler yönelttiği hukuki pozitivistimin ilginç bir savunusu için bkz. Berggren, N. Constit Polit Econ, "Legal positivism and property rights: a critique of Hayek and Peczenik" (2006).

<sup>6</sup> Adaletle ilgili kuramlar Aristoteles'ten itibaren genellikle iki grupta toplanmaktadır. Bunlar dağıtıcı ve denkleştirici adalettir. Aristoteles'e göre dağıtıcı adalet, şeref ve malların paylaşılmasında herkesin yeteneğine ve toplum içindeki durumuna göre kendine düşeni almasını öngörür. Dağıtıcı adaletin fonksiyonu, kişi ile toplum, kişi ile devlet arasındaki ilişkileri düzenlemektir. Denkleştirici veya düzeltici adalet ise Aristoteles'e göre, bireyler arası ilişkide taraf olanların eşit muamele görmesini gerektirir. Başka bir ifadeyle, denkleştirici adalet bireylerin kendi aralarındaki ilişkileri düzenler (Güriz, 1994: 6-8). Sosyal adalet ile usuli adalet arasındaki ayırım, dağıtıcı ve denkleştirici adalet ayırımı ile büyük ölçüde uyusmaktadır. Bununla birlikte, birbirinden bütünü farklı toplum modellerine ait temel kategoriler olarak sosyal adalet ile usuli adalet arasındaki ayırım, daha çok liberal düşünürler -özellikle Hayek- tarafından geliştirilmiş ve savunulmuştur.

adaletsizlikle ilişkilidir. Bunlar basit doğal olgulardır. Ne var ki, Hayek'ten farklı olarak Rawls, neyin adil neyin gayri adil olduğu meselesinin kurumların bu olguları ele almasıyla yakından ilişkili olduğunu düşünür (Rawls, 1971: 102). Kısacası Hayek'te doğal veya değil spesifik bir "adaletsizlikle" karşı karşıya olduğumuz düşüncesi büsbütün yanlışken, Rawls doğal veya değil bir şeyin adil veya gayri adil olarak tanımlanmasının insanların bu gibi durumları nasıl ele aldıklarıyla ilişkili olduğunu öne sürer.<sup>7</sup>

## 2. Hayek'in İktisat Anlayışı

Hayek'in iktisat anlayışını incelemeye geçmeden önce, Hayek'in de içinde bulunduğu Avusturya İktisat ekolünün teorik yaklaşımlarının neo-klasik analizlerden farklılığını vurgulamak gerekir. Avusturya İktisat ekolünün "piyasa sürecinin işleyişine" ilişkin geliştirdiği teori, en temel seviyede, iktisadi problemin doğasının ne olduğu üzerine farklı bir bakış açısı getirmiştir. Nitekim bu bağlamda, insan doğası hakkında farklı varsayımlardan hareket eden "piyasa süreci teorisi", klasiklerce savunulan "sınırsız ihtiyaçların sınırlı kaynaklarla karşılanması" temasının dar kalıplarını öteleyen farklı bir ekonomi-politik anlayış geliştirmeye çalışmıştır. Bu teoriye göre, amaçlarına ulaşmak için sürekli plan yapan bireyler, planlarını sürekli değişen zaman içinde ve sınırlı bilgileriyle gerçekleştirirler. Burada zamansallık ve sınırlı bilgi vurgusu özel önem taşır, zira piyasa süreci teorisi, ihtiyaçların ve kaynakların yanısıra özellikle iktisadi işleyişteki zamansallığın/süreçselliğin ve insanın doğasından gelen bilgi eksikliğinin teorisi olarak öne çıkmıştır.

Avusturya ekolü iktisatçıları için "sınırlı bilgi" sadece piyasadaki bir eksiklik değil, insan olmanın doğal bir parçasıdır. Piyasalar insanların sınırlı bilgileri ile öğrendikleri ve bilginin yayıldığı kurumlardır. Bunun en önemli açılımı piyasanın devamlı değişim halinde olan bir süreç olmasıdır. Bu süreç herhangi bir nihai noktanın baştan öngörülebileceği bir bilgiyi bize sağlamaz, piyasa süreci içerisindeki her faaliyet yeni planlara ve bilgi birikimindeki değişimlere yol açar. Böyle bir durumda piyasanın "dengeye" doğru bir eğilim içerisinde olduğunu söylemek mümkün olmayacaktır. Zira piyasadaki her değişim beklentileri, planları ve bilgiyi değiştirecektir. Bu bakış açısından "denge değerlerini bulmak" anlamını kaybeden bir çalışma alanı olmaktadır. Peki, öyleyse ekonomide var olan düzen nasıl açıklanacaktır? Piyasanın "kendiliğinden bir düzeni" olduğunu ifade eden Hayek, bu düzeni de bireylerin kendi menfaatleri doğrultusunda hareket ederken istek dışı olarak ortaya çıkan formel ya da informal kurallar ve kurumlar bütünündeki sistemli ve düzenli bir değişim olarak tanımlar. Bunun doğal sonucu, piyasayı sürekli bir evrim içerisinde görmektir. Ekonomik faaliyeti bu şekilde anlamak yeni soruları gündeme getirmektedir. Böylece Avusturya ekolü iktisatçıları için iktisadi analizin temel problemi, sonlu ve kısmen bilgisiz olan insanların piyasada nasıl davrandıkları ve nasıl bir düzen içerisinde işleyen bir ekonomi ortaya çıkarabildikleridir.

### 2.1. Bilgi Problemi

Hayek, ekonomik müdahalelerin olumsuz etkilerine dikkat çeken bakış açısını büyük ölçüde Ludwig von Mises'ten devralmıştır. Mises ve Hayek'in ekonomik müdahaleler üzerine görüşleri, özellikle merkezi planlama tartışmaları sonucunda netleşmeye başlamıştır. Hayek'in özellikle bilginin ekonomik süreçlerdeki rolü üzerinde yazdıkları bu alandaki görüşlerinin temellerini oluşturmaktadır (Hayek, 1948:185). Hayek'e göre, ekonomik faaliyet içerisindeki pek çok bilgi lokal ve zımnî olarak bulunmakta ve piyasada yer alan bireyler tarafından ancak içinde buldukları spesifik durumlarda kullanılabilir. Hâlbuki iktisat teorisi bu bilgiyi tamamıyla veri olarak almakta ve sorgulamamaktadır. Hayek için piyasa rekabeti bir keşif sürecidir. Bu süreç içinde yeni bilgiler ancak piyasada test edilebilir. Dolayısıyla, "... rekabet insanların bilgi edindiği ve bilgi iletişimi yaptığı bir süreç olarak görülmelidir" (Yayla, 2000:141). Piyasanın ortaya çıkardıklarını, ulaşmanın ve hatta tanımlamanın mümkün olmadığı bir ideal durum ile karşılaştırmak bu anlamda doğru değildir. Ona göre esas yapılması gereken, piyasada rekabetin önlendiği durumlarla rekabetin olduğu durumu karşılaştırmaktır (Hayek, 1978a:185).

<sup>7</sup> Hayek ve Rawls'ın tartışmalı yakınlığının eleştirel bir değerlendirmesi için ayrıca bkz. Andrew Lister "The 'Mirage' of Social Justice: Hayek Against (and For) Rawls" (2011).

“Sınırlı bilgi” kavramı Hayek’in iktisadi düşüncesinin oluşturuğu uğraklarından biridir. Hatta bu kavramın Hayekçi liberalizmin özünü oluşturduğu bile söylenebilir. Dolayısıyla Hayekçi anlayışta; bir toplumun temel iktisadi sorunu kıt kaynakların somut amaçları gerçekleştirme için en etkin biçimde kullanılma yollarını araştırmak değildir, “toplumsal refah”ın optimum düzeye çıkarılması da değildir. “Temel iktisadi sorun özgül yer ve zaman koşullarını içeren bilgilerin aktarımı ve birikimidir” (Yumer, 1984:37). Bu aktarım ve birikim süreci de insan doğasından gelen doğal bir sınırlılıkla maluldür.

## 2.2. Piyasa Yapısı

Hayek, fiyat mekanizmasının “harikulade bir işleyiş” sahip olduğunu öne sürmektedir. Zira fiyat mekanizması, üzerinde anlaşmaya varılan hedefler veya çıkarılacak talimatlar gerektirmemekte ve herhangi bir bilince sahip olmamakla beraber binlerce çeşitlilikteki malı en verimli kullanım terkbine yöneltmektedir (Hayek, 1948:87). Yine Hayek’e göre, piyasanın, ortak amaçlar hiyerarşisine hizmet etmeyen, ama her kişinin kendi bireysel amaçlarını takip ederken diğerleriyle karşılıklı olarak yardımlaşarak işbirliği yapabildiği “kendiliğinden işleyen bir düzeni” vardır ve bu düzenin işleyişinden daha fazlasını istemek makul değildir. Fiyat mekanizması, insanın farkında olmadan tesadüfen bulduktan sonra kullanmayı (tam olmasa da) öğrendiği birçok sistemden biridir. Üreticiler ve tabi ki tüketiciler arasındaki rekabet, piyasa sürecinin bir diğer asli parçasıdır. Öte yandan kâr ise, piyasa dengesizliklerini gidermenin bir mükâfatıdır (Hayek, 1948:42).

Hayekçi piyasa anlayışının ayırt edici iki temel özelliğinden söz etmek mümkündür: “İlk olarak piyasanın kendisi bir “düzeltici”, uyarlayıcı mekanizmadır. Piyasa insanları eylemlerinin diğer insanların veya bizzat kendilerinin amaç ve niyetleriyle uyuşmadığı durumlarda uyararak bireysel eylemleri çevreye uyduran veya bireysel eylemler arasında koordinasyonu sağlayan bir “düzeltici” mekanizmadır. İkinci olarak, piyasa bu etkilerini kendi iç süreçleriyle sağlayan, dış müdahalelere uğradığı vakit bu özelliklerini kaybedecek olan “dinamik” bir sosyal süreçtir. Yani piyasa bir enformasyon sistemi olarak da işlemekte ve bireyleri çevre hakkında bilgilendirmektedir” (Yayla, 2000:139).<sup>8</sup>

Hayek, marksist düşünürlerce geliştirilmiş olan, ürünün değerinin ona harcanan emek miktarınca belirlendiğini iddia eden “emek-değer” teorisini de eleştirir. Ona göre, dinamik bir bilgi aktarım mekanizması olarak işleyen fiyatlar, ürüne katılan emeğin basit bir göstergesi olmaktan ziyade, üreticiye ürünün ne kadar emek ve beceri koymaya değer olduğunu bildirir ve bu işleyiş bir şekilde anlaşılabilir, kaçınılmaz olarak piyasanın işlevini idrak etmek hiçbir zaman mümkün olmayacaktır.

Hayek’in serbest piyasa ekonomisi savunusunun ardındaki temel fikir şudur; piyasa ekonomisi ancak serbest piyasa ekonomisi olarak var olabilir ve yine ancak bu serbestiyet sayesinde verimli bir şekilde işleyebilir. Lee’ye göre, Hayek’in serbest piyasa ekonomisi savunusu aslında onun liberalizmini muhafazakârlığa yaklaştıran bir muhtevaya sahiptir, zira Hayekçi liberal düzende bireylerin yaşamlarını sürdürmek için geleneksel değerlere sorgulamaksızın itaat etmeleri gerekir. Bu bağlamda Hayek’in evrimciliği metodolojik bireycilikten çok organikçi bir önyargıyı dışa vurur. Dahası, Hayek evrim teorisini meta-teoriden farklılaştırmak konusunda başarılı olamamıştır.<sup>9</sup> Düzen ve evrime ilişkin büyük teorisiyle Hayek, toplum ve ekonominin izleyeceği yegâne makul yol olarak ekonomi her nereye yönelirse toplumun bunu takip etmesi gerektiği savını içeren muntazam bir içkinlik tasavvuru ihdas etmeye çalışmıştır (Lee,

<sup>8</sup> Yayla, Hayek’in piyasa ekonomisine bakışının klasik iktisatçı yaklaşımdan çok daha geniş boyutlu olduğunu belirtmektedir. Buna göre Hayek, bir taraftan bu iktisadi sistemin epistemolojik temelleriyle meşgul olurken, diğer taraftan da bu sistemin özgürlük ve kanun hâkimiyetiyle bağlantılarını araştırmaktadır (Yayla, 2000:140). Bununla birlikte, bireysel özgürlüğü esas alan liberal bir konum savunusu ile sınırlı bilgiyi esas alan iktisadi piyasa savunuculuğunun aynı eleştirel düzlemde yer alamayacağını geçerken belirtmek gerekir. Bir argümanın felsefi açıdan ontolojik, epistemolojik, politik ve etik olmak üzere dört farklı düzeyde savunulabilir olduğunu ve düzeyler arası farklılığın ayırıcılığına olmanın temel metodolojik ilkelerden biri olduğunu dikkate aldığımızda; Hayek’in birçok argümanının düzeyler arası muğlaklık sergileyen bir üslupla kaleme alındığını ya da belirli bir düzeyde geçerli olan bir normu öteki düzeye kolayca aktaran retorik bir işleyişle kavramlaştırıldığını görürüz. Sonuç olarak epistemolojik açıdan değerlendirildiğinde Hayek, iktisat ve toplum anlayışında sınırlı bilgiyi teorize ederken, düzeyler arası geçişlerin sınırlı olması gereğine/sınırlılığına gereken özeni göstermemiştir.

<sup>9</sup> Hayek’in kültürel evrim anlayışının ayrıntılı bir tartışması için bkz. Geoffrey M. Hodgson, *Economics and Evolution* (1997). Ayrıca Hodgson’a karşı Hayekçi bir savunuyu için bkz. Bruce Caldwell, “Hodgson on Hayek: a critique” (2001).

2004:156-159). Hayekçi bu içkinlik tasavvuru, kapitalist dünya sistemin doğuşunu da evrimci bir netice olarak görür. Bu evrimci anlayışa sol cepheden yöneltilen başlıca itiraz şu olmuştur: kapitalist dünya sistemin doğuşu tarihsel bir olgudur, ne var ki tarih ve evrim aynı şey değildir. Gerçekte değişim, rekabet ve seçim olmaksızın Hayek'in öngördüğü haliyle ilerlemeci bir uyarlanma kesinlikle mümkün değildir (Cottrell and Cockshott, 1994:19).

### 2.3. Tam Rekabet Modeline Yönelik Eleştiriler

İktisat kitapları başlangıçta genellikle, “tam rekabet” adı verilen kurgusal bir modelden hareket eder. Tam rekabetin tasavvur edilen avantajları piyasa yanlılarının argümanlarında dile getirilirken; tasavvur edilen dezavantajları da piyasa muhaliflerinden gelir. Hayek'e göre, her iki kutbun kurgusal yaklaşımları da yanlıştır. Rekabetin birçok avantajı, tam da onun “tam” olmamasından kaynaklanır. Tam rekabet varsayımları altındaki bir iktisadi düzende “rekabet” kelimesinin kapsadığı tüm eylemler ortadan kalkar; nitekim rekabetin oluşturacağı durumlar bilinebilir olsaydı ona ihtiyaç da kalmazdı (Hayek, 1948:92-106).

Hayek'e göre geleneksel tam rekabet modeli, ekonomik hayatın dar bir kesimi dışında mevcut olmayan temellere dayanır. Modelin temel varsayımı kesin çizgilerle tanımlanmış herhangi bir mal veya hizmetin çok sayıda üretici tarafından aynı maliyette maksimum miktarda tüketiciye sunulabildiği ve neticede onlardan hiçbirinin bilinçli olarak fiyatı belirleyemediği varsayımdır. Bu modelde fiyatını yükselten her üretici müşterisini kaybedecek, fiyatını düşüren her üretici rakiplerinin mukabil hareketiyle karşılaşacaktır. Fiyatlar bu nedenle mümkün olduğu kadar düşüktür.

Geleneksel tam rekabet modelinde dikkati çeken iki temel varsayım bulunmaktadır; tam bilgi varsayımı ve üretim sürecine girmede engellerin olmayışı varsayımı. Hayek, bu geleneksel görüşü eleştirirken bu görüşün vuku bulmasının hiç olası olmadığı (unlikely) noktasından hareket eder ve bu görüşün statik bir durumdan çok bir eylem (action) olan rekabet düşüncesini tamamen saptırdığını belirtir. Ona göre, her iktisadi problem -örneğin bir malın arzı veya onun yeni kullanımının keşfi gibi- bazı şeyler değiştiği için ortaya çıkmaktadır. İktisat çalışması bu sürekli değişen dünyada uyarlanmaların nasıl gerçekleştiğinin incelenmesidir. Bu nedenle, geleneksel ders kitapları yaklaşımında olduğu gibi bir resmi zaman içinde bir noktada dondurmak bize tam olarak hiçbir şey söylemez.

Hayek'e göre, üreticilerin piyasaların tam bilgisine sahip olduğu “tam rekabet” varsayımı esasen hiç gerçekleşmemektedir. Kimse tam bilgiye sahip olmadığı içindir ki, bilgiyi ortaya koymaya yönelik bir metot -ama şüphesiz mükemmel olmaktan uzak bir metot- olarak fiyat sistemine güveniriz. Herkesin her şeyi bildiğini varsaydığımızda hiçbir şeyin çözülmeyeceği ve asıl meselenin daha ziyade mevcut bilginin mevcut olduğu kadar çoğunun kullanılmasının nasıl sağlanabileceği meselesi olduğu ortaya çıkacaktır (Hayek, 1948:95).

### 2.4. Hayek'e Göre Planlama

Hayek tarafından “kendiliğinden işleyen bir düzen” (spontaneus order) olarak tanımlanan piyasanın işleyiş biçimini daha iyi kavrayabilmek için onun planlama hakkındaki fikirlerini de incelemek gerekir. Zira, planlama zihniyeti Hayekçi piyasa anlayışının tam karşıt kutbunda yer almaktadır. Her türlü kurucu rasyonalizme karşı olan liberal bir düşünür olarak Hayek, planlamaya karşı piyasayı savunur. Piyasa mübadelesi, insanlar piyasadaki mallara birbirlerinden farklı şekilde değer izafe ettikleri için işler. Buna karşılık planlanmış ekonomi, herkesin neyin nasıl üretilmesi gerektiği konusunda anlaşmaya varabileceği şeklindeki yanlış varsayıma dayanır. “Hayek'e göre piyasa düzeninin ortak amaçlara hizmet etmemesi en üstün taraflarından biridir. Ortak amaçlar etrafında birleşme arzusu bize ilkel toplumlardan gelen bir arzudur. Somut amaçlar için uygulanan yaptırımlar haliyle her zaman belli insan gruplarına yönelik olacaktır. Siyaset bu temellerle oturtulursa, değişik amaçlar güden gruplar arasında çatışma kaçınılmaz olacak, dünya barış idealinden giderek uzaklaşacaktır” (Yüner, 2000:39).

Planlama lehinde ileri sürülen argümanlardan biri şudur; modern ekonomi bugün o kadar karmaşık hale gelmiştir ki, kaynakların tahsisi problemini ancak merkezi bir planlama birimi çözebilir. Hayek, durumun büsbütün farklı olduğuna inanır. Toplum ve iktisadi süreç bugün o kadar karmaşık bir hale gelmiştir ki, bu karmaşıklık herhangi bir planlamacının kavrama



kapasitesini bütünüyle aşmaktadır. Bunun böyle olması, bir tek aklın alabileceğinden daha fazla enformasyonu içeren, işleyen ve kullanan piyasa düzeninin aleyhinde bir durum değil, aksine onu destekleyen bir durumdur. “Bütün bilgilerin bir tek zihne/ akla verilebileceğini düşünmek, meseleden uzak olmak ve gerçek dünyada önemli olan her şeyi göz ardı etmektir” (Hayek, 1948:83).

Piyasa düzeni bilinçli planlama ile tasarlanmış veya dizayn edilmiş bir şey değildir. Piyasa düzeni karşılıklı menfaatleri ölçüsünde diğerleriyle işbirliği yaparak kendi amaçlarının peşinden koşan milyonlarca bireyin örüntüsüdür. Bu düzen kaynakları yönetmek için tasarlanmış olmayıp, halkın ekonomik faaliyetlerinin sonucu, onların bireysel faaliyetlerinin örüntüsüdür. “Halkın faaliyetlerine rehberlik eden, mülkiyet ve sözleşme yasaları gibi genel kurallar çok karmaşık bir genel düzenin ortaya çıkmasını mümkün kılar. Bu düzen o kadar karmaşıktır ki tek başına bir aklın idrakini aşmaktadır” (Hayek, 1948:83).

Kölelik Yolu'nda Hayek, planlamacı zihniyetin zorunlulukçu kavrayışını resmederken şu şekilde bir benzetmeye başvurur: “İnsanların planın gayesi üzerinde anlaşmaya varmaksızın sadece merkezi planlamanın lüzumu konusunda uyuşmaları durumu, tıpkı bir grup insanın nereye gitmek istedikleri hususunda bir anlaşmaya varmadan birlikte seyahate çıkmaya kalkmalarına benzer. Netice şudur: Bu insanların hepsi, içlerinden çoğunun hiç de istemediği bir seyahat yapmağa mecbur olacaktır” (Hayek, 1944:46). Kuşkusuz Hayek, planlama kavramını daha çok kendi döneminin başat bir ideolojisi olarak sosyalizm için kullanmaktadır. Sosyalist planlamacılığın özgürlükle bağdaşmayacağı açıktır. Ne var ki Özgürlüğün Anayasası'nda sosyalizm ile refah devleti arasında bir ayrıma giden Hayek, refah devletinin belirli koşullar altında özgürlükle bağdaşabileceğini öne sürer. Hayek'in liberal düşünceye katkısından daima övgüyle söz eden Ludvig von Mises, onun refah devleti konusunda yanlıya düştüğünü belirtir. Mises'e göre, düşüncelerinin değerini düşürmemekle birlikte Hayek, Refah Devleti'nin asıl karakterini yanlış teşhis etmiştir. Ona göre Refah Devleti, gerçekte piyasa ekonomisini adım adım sosyalizme dönüştüren bir yöntemden başka bir şey değildir. 1848 yılında Karl Marx tarafından ilan olunan Komünist Manifesto'daki sosyalizme aşamalı geçiş stratejisi, adeta refah devleti zihniyetinde tecessüm etmiş gibidir (Mises, 1960).

### 3. Hayekçi Düşün Yapısının Genel Eleştirisi ve Bazı Çıkarımlar

Görüldüğü üzere Hayekçi toplum ve siyaset felsefesi, iradi ya da amaca yönelik kurumları inşa etme ve dayatma çabalarına karşı gelmemiz gerektiğini ve bu nedenle de akılcı insanlar olarak kendiliğinden doğan düzenleri tercih etmemiz gerektiğini savunur. Sandefur'a göre, Hayek'in bu argümanında dört temel sorun mevcuttur: Birincisi, inşa edilmiş ve kendiliğinden düzenlerin arasındaki fark ilkesel bir fark değildir. Gerçekte, aradaki fark, giderek yalnızca gözlemcinin perspektif seçimine dayalı bir içeriğe sahip hale gelir. İkinci olarak bu şu anlama gelir; kendiliğinden doğan düzen betimsel açıdan kullanışlı olmakla birlikte inşacı zihniyetin (constructivism) normatif eleştirisi için herhangi bir dayanak oluşturmaz, tıpkı doğal ayıklanma yoluyla evrim kavramının bir aslanın herhangi bir antilopu yiyip yememesi gerektiği konusunda bize herhangi bir şey söylememesi gibi. Üçüncü olarak, varlığını sürdüren tüm düzenler ipso facto adil olmadıkça kendiliğinden doğan düzen kavramı, bir düzeni gayri adil olarak nitelendirmemiz için bize bir temel sağlamaz. Sandefur'a göre Hayek, bu sorunu kendiliğinden doğan düzen sürecine iradi planlamayı dâhil etmek suretiyle çözmeye çalışmıştır. Halbuki, dördüncü bir eleştirel unsur olarak, adaletsizliğin giderilmesi “akılcı inşacılığı” gerektirir ki bu da bizi en baştaki soruna geri götürür (Sandefur, 2009).<sup>10</sup>

Hayek'e yöneltilen temel eleştirilerden biri de, artık çoktan ölüm ilanı verilmiş olan merkezi planlama zihniyetine yönelik derin husumetini entelektüel varlık nedeni haline getirmiş olmasıdır. Bu retorik tercih, Hayek'i kendi döneminde yine liberal düşünce sınırları dâhilinde

<sup>10</sup> Sandefur'un eleştirilerine Hayekçi bir yanıt için ayrıca bkz. John Hasnas “Four Solutions to Sandefur's Problems” (2009). Esasında Hayek'in epistemolojik kabullerinin kendiliğinden doğan düzen tasavvuruyla nasıl ilişkilendiği sorunu felsefi bir tartışma konusudur. Bu konuda Hayek'in bilişsel teorisinin filozof John Dewey'in epistemolojisiyle yararlı bir karşılaştırması için ayrıca bkz. Richard A. Posner “Hayek, the Mind, and Spontaneous Order: A Critique” (2003). Posner'a göre; çalıştıkları alan, milliyet, kuşak ve politik kavrayışları bakımından aralarında ciddi farklılık bulunmasına karşın Hayek ve Dewey birçok hususta örtüşür. Aralarındaki en önemli benzerliklerden biri, insan zihninin yapı ve işleyişine ilişkin bir teoriden kapsamlı bir sosyal, siyasi ve ekonomik teori türetmiş olmalarıdır (2003:1).

tartışılmakta olan sosyalist düşüncenin revizyonu, neo-Keynesçi müdahalecilik ve monetarizm gibi pek çok önemli konunun dışında tutmuştur (Boettke, 1995:7-8). Örneğin Higgs, liberal teoride ele alınması gereken önemli hususlardan biri olarak kamu tercihi sorunsalının Hayek'te hiçbir şekilde yankı bulmadığını öne sürer (Higgs, 1988-89: 8-9). Posner'a göre de, bireylerin sözleşme ve gelenek yoluyla eylemlerini nasıl koordine ettiği konusunda keskin bir algıya sahip olan Hayek, her nasılsa sanki örgütlerden hiç haberdar olmamış gibidir (Posner, 2003:3).

Francis Fukuyama da Hayek'in düşüncesinde son tahlilde derin bir çelişki olduğunu vurgular. Ona göre, Hayek'in derin içgörüsü şu olmuştur: bireyler olarak insanlar iyi kötü geçinip giderler, planlamalar yaparak ilerleme kaydederler, deneyimlerler ve deneyip başarısızlığa uğradıktan sonra tekrar denerler. Gelecek hakkında asla başlangıçta öngördükleri kadar açıklığa sahip değildirlere. Hayek büyük bir doğruluk ve kesinlikle, bireylerden büsbütün farklı olarak devletlerin benzer bir yenilenme ve keşif sürecine girdiklerinde başarısız olduklarını öngörmüştür. Bununla birlikte o aynı zamanda, devletle toplum arasındaki ayırt edici çizginin amprik bir uyarlanma sürecinden ziyade kesin bir soyut ilke aracılığıyla çizilmesi gerektiği konusunda ısrar etmiş ve bu ısrarıyla da dosdoğru bir Hayekçi olmanın çok ama çok ötesinde kibirli bir Kartezyen olduğunu göstermiştir (Fukuyama, 2011).

Çağdaş siyasal düşüncede, solun Hayek'ten çıkarması gereken dersler bulunduğu ve bunun sol jargonun aleyhine piyasa zihniyetine verilen bir taviz olarak görülmemesi gerektiğine dikkat çeken bazı yaklaşımlar da mevcuttur (Griffiths, 2014; Gamble, 1996). Liberal ve sosyalist düşüncenin, henüz keskin kutuplaşmaların yaşanmadığı erken aydınlanma döneminde, temel toplumsal ve siyasal sorunlar konusunda büyük bir örtüşme içinde olduğu hususu dikkate alındığında, bugün sol düşüncenin Hayek'e bazı bakımlardan göz kırpmasında şaşkıncu bir yan bulunmadığını öne sürmek pekâlâ mümkündür. Ayrıca, bireyciliğin yanı sıra bolluk fetişizmi ve en çok sayıda kişinin refah ve mutluluğunun amaçlanması gibi kimi modern siyasal/ekonomik değer ya da ereklerin liberal ve sosyalist düşünce sistemlerince ortaklaşa bir biçimde benimsenen tarihsel yönelimler olduğu bilinen bir gerçektir.

Sol cepheden Hayek'e duyulan ilgi; sınırlı bilgi sorunu, kendiliğinden doğan düzen anlayışı ve özgürlük kavrayışı gibi hususları retorik açıdan değerli bulur. Örneğin bilginin sınırlılığı argümanı günümüz sol düşüncesi için de büyük ölçüde geçerli bir argümandır. Hayek, niteliği itibariyle yayılmış ve merkezi bir planlama birimi tarafından tek merkezde toplanamayacak bir mahiyet arz eden "bilginin" ancak piyasa aracılığıyla insanların özgür kullanımına sunulabileceğini öne sürer. Günümüz ekolojik sol düşüncesi bu konuda, yani bilginin yayılmış olduğu ve merkezileştirilemeyeceği iddiası bakımından Hayek'le büyük ölçüde hemfikirdir. Sol fikriyatın Hayek ile yollarının ayrıldığı nihai nokta; belki de sadece bilginin özü itibariyle bireysel bir nitelik değil de sosyal bir ürün olduğu iddiasına münhasır olacaktır (Wainwright, 1994: 25-56; Nigel, 1997: 23-45 ).

Hayek'in düşünsel kurgusunun merkezinde epistemolojik temel bir ilke olarak "kurucu rasyonalizm karşıtlığı" ya da "anti-rasyonalizm" yer almaktadır. Liberal bir teorisyen olarak Hayek kendini D. Hume ve B. Mandeville gibi düşünürlerin yer aldığı anti-rasyonalist gelenek içinde konumlandırır. Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, kurucu rasyonalizme sert eleştiriler yönelten Hayek son tahlilde yine de Aydınlanmacı/rasyonalist gelenek içinde yer alır. Nitekim Hukuk Yasama Faaliyeti ve Özgürlük'te şunları kaydeder; "... eğer rasyonalizmle kastedilen akılabildiğince etkili kılmak ise, ben kendim bir rasyonalistim. Bununla beraber, şayet terim müdrik aklın tek tek her eylemi tayin etmesi anlamına geliyorsa ben rasyonalist değilim" (Hayek, 1994:44). Bu satırlardan anlaşıldığı kadarıyla Hayek, bireyci rasyonalizmle kolektif rasyonalizm arasında palyatif/pragmatik bir ayırım yaparak bu iki kategorinin bambaşka içerimleri olduğunu varsaymaktadır. Hâlbuki "akılcı/bireyci kendiliğindenlik" ile "akılcı/kolektif kendiliğindenlik" nosyonları arasındaki eş-kökenliği açıkça ihmal etmekte ve böylelikle epistemolojik yaklaşımının ana kurgusunu felsefi açıdan tutarsız ve çelişik bir zemin üzerinde konumlamaya çalışmaktadır. Gerçekten de bireyci müdrik aklın kendiliğindenlikçi "etkililiği" ile kolektif/planlamacı aklın kendiliğindenlikçi "performatiği" arasında felsefi açıdan sadece bir derece farkı vardır. Bu nedendir ki, şayet Hayek bireyci anlamda rasyonalist olma iddia ve ısrarı yerine, felsefi "olumsallık" kategorisini esas alan "dispozitif" ya

da “natüralist” bir felsefi argümantasyona başvursaydı kendi içinde çok daha tutarlı bir yola başvurmuş olurdu.

Hayek günümüzde daha çok “olumsallık” olarak adlandırılan ve Deleuze gibi düşünürlerin yolunu açtığı “rizomatik” düşüncenin anti-ödipik zenginliğini yansılarcasına bize sürekli kendiliğindenlik nosyonundan ve kendiliğindenliğin son tahlilde nihai bir ereğe indirgenemeyen/öngörülemez yaratıcı sonuçlarından söz eder. Ancak olumsuzluk ya da kendiliğindenlik nosyonuna rasyonalist bir perspektifle yaklaşıldığında karşı karşıya kalınan şey, rasyonalizmin bir tür yeniden üretimi ya da özgülüğün fiktif bir bireyci akıl kurgusuyla yeniden örüntülenmesinden başka bir şey değildir. Unutmamak gerekir ki, bireyin akılcı seçimlerinde ve piyasanın mucizevi işleyişinde açığa çıkması umulan “gelenek ihdas edici volontarizm”, kendiliğindenliğin ya da olumsuzluğun tüm büyüsünü bir çırpıda yok eder.

Hayek'in epistemolojik sorunları aslında büyük ölçüde yararçı felsefenin açmazlarıyla ilişkilidir. Belki de Hayek'in düşünsel mirasını en iyi tarif eden şey “akılcı pragmatizm”dir.<sup>11</sup> Ancak büyük ölçüde aile çevresinin bilimsel seçkinciliğinin izini taşıyan o saf rasyonalistlere özgü horgörüyle Hayek, kendi düşünsel yaklaşımını açıkça pragmatizmle ilişkilendirmeyi asla düşünmemiştir. Bu nedendir ki, Hayek'in metinlerinde “harikulade bir işleyişle” sürekli dolaşımda olan şey seçkinci rasyonalist retoriğin “daimi denge arayışı” olmuştur.

Hayek'in yararçı yaklaşımında, özgürlükle ilerleme arasında nedensel bir bağlantı kurulmaz; zira anti-rasyonalizm retoriği, özgürlüğü hem kendi başına bir değer, hem de diğer değerlerin kaynağı olarak görmeyi gerektirir. Özcü/mükemmeliyetçi etik teorilerden keskin bir biçimde farklılaşma ve karşılaştırmalı yarar analizini benimseme yöneliminde olan yararçı etik, bir şeyin değer ve önemini (ve dolayısıyla nisbi doğruluğunun), o şeyin sağlayacağı yararlarla tayin edilmesi gerektiği görüşüne dayanır. Bu görüşe göre, özgürlük değerli ve önemlidir, çünkü toplumsal gelişme ve ilerleme için yararlı sonuçlar doğurur. Bu çıkarımdaki kritik varsayım, toplumsal gelişme ve ilerlemenin başlı başına yararlı şeyler olduğu düşüncesidir. Acaba burada, iddia edilenin aksine özcü bir kabul gizli değil midir? Yararçı cepheden bu soruya verilecek yanıt, olumsuzdur. Çünkü yararçılara göre, gelişme ve ilerlemenin yararlı olduğu düşüncesi, doğruluğu kanıtlanamaz bir postula değildir. Bu düşünceye, toplumsal refah ve mutluluğa katkı sağlayıcı davranış ve eylem tarzlarının karşılaştırmalı fayda analizleri sonucu (ya da Hayek'in deyimiyle öğrenilen bir gelenek sonucu) ulaşılmıştır. Dolayısıyla burada tartışmasız bir doğrudan değil, en büyük mutluluk ilkesine (J. S. Mill) hizmet eden yararçı bir çıkarımdan hareket edilmektedir. Başka bir anlatımla Hayek gibi yararçılar, toplumsal gelişme ve ilerlemenin de tıpkı özgürlük gibi bir genel yarar analizinin ürünü olduğunu ve son tahlilde bireysel haz ve mutluluklarda kökenlenen türetilmiş bir yarar içerdiğini öne sürmektedirler. Ancak bu genel yarar analizinin, neden “birey”, “piyasa” ve “sınırlı bilgi” gibi kimi liberal değerlerin kristalize olduğu özgül bir tarihsel momente “sınırsız” anlamlar yüklemek çabası içinde olduğu sorusu Hayekçi epistemolojinin (dolayısıyla Hayekçi ekonomi-politiğin de) yanıtız bıraktığı en temel sorulardan biridir. Ayrıca tarihselci bakış açısının eksikliği, Hayekçi düşün yapısının oluşumunda o denli kritik bir “bilgi sınırlılığına” işaret etmektedir ki Hayek'in kendisi dâhil Hayek taraftarlarından hemen hiçbiri; “liberal-negatif özgürlüğün radikalizmini”, “(sınırlı) pozitif bilginin gelenekselliğiyle” savunma çabasındaki anakronizmin farkında olmamıştır.

Sonuç olarak, bireyselden genele yararçı bir mantık sıçraması Hayek'in tüm epistemolojisini baştan sona örüntülemekte ve ilginç bir şekilde spekülatif düşünceyi paranteze alma tehdidi içeren “birikimci bir geleneksellik vurgusu” akılcı bir özgürleşme çağrısının büyümlü göstergesi olarak resmedilmektedir. Bu niteliğiyle Hayek'in düşüncesi, kaçınılmaz bir şekilde ve öngörülenin tam da aksine, “öngörülebilir olmayanın öngörülebilir bir ontolojisi” olarak temayüz eder. Buradan bakıldığında; Hayekçi retoriğin bize özgürleşme çağrısının hülyalı

<sup>11</sup>Klasik liberal düşüncede en önemli kırılma ve ayrışmaların 19. yüzyılda ortaya çıktığı görülür. Rasyonalist ve pragmatist ekoller arasındaki ayrışma, kuşkusuz bunlardan en kayda değer olanıdır. Denebilir ki Hayek teorik olarak bu iki ekolü bağdaştırma yönünde ciddi bir çaba içine girmiştir. 19. yüzyıla gelinceye kadar bugün klasik liberalizm olarak bilinen felsefi/siyasal düşünce çizgisiyle geniş anlamda Aydınlanma düşüncesinin felsefi temellerinin hemen hemen aynı olduğunu söylemek mümkündür. Bunun nedeni, liberalizmin Aydınlanma akımının kurucu felsefesi olmasında ve en azından 19. yüzyıla kadar Aydınlanma ile Özgürleşmenin bir ve aynı şey olarak algılanmasında yatar. Ancak Hayek, akılcılaştırma ve özgürleşmenin bambaşka yollara evrilmekte olduğu tarihsel bir düzlemde yer aldığı pek az farkında olmuştur.

çoşkusunu olarak sunduğu şey, gerçekte tarihsel pratiğin ilerlemeci uğraklarında öğrenilen gelenekselliğin donuk vecd anlarının retrospektif bir resm-i geçidinden ibarettir.

## SONUÇ

Bu çalışmada, serbest piyasa düzeninin felsefi savunucularından biri olan ekonomist ve siyaset bilimci F. A. Hayek'in daha çok toplum ve iktisat düşüncesi üzerinde durularak Hayekçi anlayışa yönelik eleştirel bir kavrayış geliştirilmeye çalışılmıştır. Liberal düşüncenin önde gelen teorisyenlerinden biri olarak Hayek'in iktisat ve piyasa mekanizmasının işleyişi hakkındaki düşüncelerinin sağlıklı bir şekilde kavranabilmesi, giriş bölümünde de belirtildiği üzere yazarın toplum, özgürlük, ahlak ve siyaset gibi birçok alandaki felsefi argümanlarının anlaşılmasına ve sorgulanmasına bağlıdır.

Hayek, kendini D. Hume ve B. Mandeville gibi düşünürlerin yer aldığı anti-rasyonalist gelenek içinde konumlandırır. Buradan hareketle “kurucu rasyonalizm” adını verdiği belirgin bir eğilime sert eleştiriler yönelterek liberal değer ya da kurumların “kendiliğindenliğine” vurgu yapan neo-klasik/pragmatist bir yaklaşım geliştirir. Nitekim Hayek'e göre, sosyal hayatın ve ekonominin kurumları insan dizaynı ya da planlamasının mahsulü değil, aslında insan eyleminin mahsulüdür; toplumu şekillendiren kurumlar, insanlar yüz yüze gelip mübadelede bulunurlarken, tamamen “kendiliğinden” bir şekilde ortaya çıkmıştır.

Hayek'in tüm düşüncelerinin kökeninde “bireysel/negatif özgürlük” savunusu yer almaktadır. Nitekim liberal gelenekle uyum içinde o da, “özgürlüğü” negatif anlamda, “zorlamanın yokluğu” olarak tarif etmiş ve özgürlüğün amacının öngörülebilir, tahmin edilebilir gelişmeler değil, yeni ve beklenmeyen gelişmeler olduğunu vurgulamıştır. Hayek için özgürlüğün negatif öz-göndergesel bir değeri olmakla birlikte, özgürlüğü retorik açıdan daima negatif karşı-göndergesel bir muhtevayla savunma çabası içinde olduğu dikkati çekmektedir. Gerçekten de Hayek'in özgür toplum savunularına sık sık karşı-öteki kavram olan “planlama zihniyetinin” kötücül tasvirleri eşlik eder. Başka bir deyişle Hayek, bireysel/negatif özgürlükçü bakış açısının karşısına daima korporatif/merkezi planlama zihniyetini koymuş ve retorik açıdan temel özgürlük savunusunu da, bu planlamacı zihniyetin ideal-tipik eleştirisi zemininde temellendirmeye çalışmıştır.

Hayek'in bireysel/negatif özgürlük savunusu, iktisadi alanda ve özellikle piyasanın işleyişine ilişkin olarak sunduğu argümantasyonda “bilginin sınırlılığı” aksiyomuna dönüşür. “Sınırlı bilgi” kavramı Hayek'in iktisadi düşüncesinin oluşturucu uğraklarından biridir. Nitekim Hayekçi anlayışta; bir toplumun temel iktisadi sorunu kıt kaynakların somut amaçları gerçekleştirmek için en etkin biçimde kullanılma yollarını araştırmak değildir. Temel iktisadi sorun, özgül yer ve zaman koşullarını içeren bilgilerin aktarımı ve birikimidir. Bu aktarım ve birikim süreci de insan doğasından gelen doğal bir sınırlılıkla maluldür.

Hayek, bireyci rasyonalizmle kolektif rasyonalizm arasında palyatif/pragmatik bir ayrım yaparak bu iki kategorinin bambaşka içerimleri olduğunu varsaymaktadır. Hâlbuki “akılcı/bireyci kendiliğindenlik” ile “akılcı/kolektif kendiliğindenlik” nosyonları arasındaki eş-kökenliği açıkça ihmal etmekte ve böylelikle epistemolojik yaklaşımının ana kurgusunu felsefi açıdan tutarsız ve çelişik bir zemin üzerinde konumlamaya çalışmaktadır. Yine Hayek bize sürekli “kendiliğindenlik” nosyonundan ve kendiliğindenliğin son tahlilde nihai bir ereğe indirgenemeyen/öngörülemeyen yaratıcı sonuçlarından söz eder. Ancak unutulmamalıdır ki, kendiliğindenlik nosyonuna rasyonalist bir perspektifle yaklaşıldığında karşı karşıya kalınan şey, rasyonalizmin bir tür yeniden üretimi ya da özcülüğün fiktif bir bireyci akıl kurgusuyla yeniden örüntülenmesinden başka bir şey değildir.

Hayek'in epistemolojik sorunları aslında büyük ölçüde yararcı felsefenin açmazlarıyla ilişkilidir. Belki de Hayek'in düşünsel mirasını en iyi tarif eden şey “akılcı pragmatizm”dir. Hayek gibi yararcılar, toplumsal gelişme ve ilerlemenin de tıpkı özgürlük gibi bir genel yarar analizinin ürünü olduğunu ve son tahlilde bireysel haz ve mutluluklarda kökenlenen türetilmiş bir yarar içerdiğini öne sürerler. Ancak bu genel yarar analizinin, neden “birey”, “piyasa” ve “sınırlı bilgi” gibi kimi liberal değerlerin kristalize olduğu özgül bir tarihsel momente “sınırsız” anlamlar yüklemek çabası içinde olduğu sorusu Hayekçi epistemolojinin (dolayısıyla Hayekçi ekonomi-politiğin de) yanıtsız bıraktığı en temel sorulardan biridir.

Sonuç olarak, bireyselden genele yararlı bir mantık sıçraması Hayek'in tüm epistemolojisini baştan sona örüntülemekte ve ilginç bir şekilde spekülâtif düşünceyi paranteze alma tehdidi içeren "birikimci bir geleneksellik vurgusu" akılcı bir özgürleşme çağrısının büyüğü göstergesi olarak resmedilmektedir. Bu niteliğiyle Hayek'in düşüncesi, kaçınılmaz bir şekilde ve öngörülenin tam da aksine, "öngörülebilir olmayanın öngörülebilir bir ontolojisi" olarak temayüz eder.

## KAYNAKÇA

- Akıncı, Mehmet (2014), "Hayek'in Sosyal ve Siyasal Teorisi", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı:39, s. 73-89.
- Berggren, N. *Constit Polit Econ* (2006), "Legal positivism and property rights: a critique of Hayek and Peczenik," *Constitutional Political Economy*, September, Volume 17, Issue 3, pp 217–235. Erişim:<https://doi.org/10.1007/s10602-006-9004-y>
- Berlin, Isaiah (1953), *The Hedgehog and the Fox: An Essay on Tolstoy's View of History*, Weidenfeld & Nicolson: London.
- Berlin, Isaiah (1969), *Four Essays On Liberty*, ed. Henry Hardy, Oxford University Press, Oxford.
- Boettke, Peter J. (1995), "Hayek's Road to Serfdom Revisited: Government Failure in the Argument Against Socialism," *Eastern Economic Journal*, 21: 7–26.
- Buchanan, James M., and Gordon Tullock (1962), *A Calculus of Consent*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Burczak, Theodore (2009), *Socialism After Hayek*, Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Butler, Eamon (1996), *Hayek*, çev. Yusuf Ziya Çelikkaya, Liberal Düş. Top. Yay., İstanbul.
- Caldwell, Bruce J. (2001), "Hodgson on Hayek: a critique", *Cambridge Journal of Economics*, Volume 25, Issue 4, Pages 539–553,  
Erişim: <https://doi.org/10.1093/cje/25.4.539>
- Caldwell, Bruce J. (2004), *Hayek's Challenge: An Intellectual Biography of F.A. Hayek*, University of Chicago Press.
- Cottrell, Allin F. and Cockshott, W. Paul (1994), "A Critique of Hayek", *Information and Economics*, Erişim: <http://www.dcs.gla.ac.uk/~wpc/reports/hayek/hayek.pdf>
- Critical Review (1997), *Special Issue on F. A. Hayek*, 11: 1.
- Feinberg, Joel (1970), *Doing & Deserving*, Princeton: Princeton University Press.
- Feser, Edward (ed.), (2006), *The Cambridge Companion to Hayek*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Fukuyama, Francis, (2011), "Friedrich A. Hayek, Big-Government Skeptic," *Sunday Book Review*, New York Times, May 6.  
Erişim:<http://www.nytimes.com/2011/05/08/books/review/f-a-hayek-big-government-skeptic.html>
- Gamble, Andrew (1996), *Hayek: The Iron Cage of Liberty*, Boulder, Colo: Westview Press.
- Gaus, Gerald (2007), "Social Complexity and Evolved Moral Principles," in *Liberalism, Conservatism, and Hayek's Idea of Spontaneous Order*, Peter McNamara (ed.), London: Palgrave Macmillan, 149–76.
- Gaus, Gerald, (2016), *The Tyranny of the Ideal: Justice In a Diverse Society*, Princeton: Princeton University Press.
- Gray, John (1984), *Hayek on Liberty*, Oxford: Basil Blackwell.

- Griffiths, Simon (2014), *Engaging Enemies: Hayek and the Left*, Rowman & Littlefield International.
- Hamowy, Ronald (1981), "Hayek's Concept of Freedom: A Critique", *New Individualist Review*, editor-in-chief Ralph Raico, introduction by Milton Friedman, Indianapolis: Liberty Fund.
- Hasnas, John (2009), "Four Solutions to Sandefur's Problems", *Cato Unbound A Journal of Debate*, Erişim: <https://www.cato-unbound.org/2009/12/09/john-hasnas/four-solutions-sandefurs-problems>
- Hayek, F. A. (1944), *The Road to Serfdom*, University of Chicago Press, Chicago.
- Hayek, F. A. (1948), *Individualism and Economic Order*, University of Chicago Press, Chicago.
- Hayek, F. A. (1960), *The Constitution of Liberty*, University of Chicago Press, Chicago.
- Hayek, F. A. (1978a), "Competition as a Discovery Procedure", *New Studies in Philosophy, Politics and Economics*, University of Chicago Press, Chicago.
- Hayek, F. A. (1978b), *New Studies in Philosophy, Politics, Economics, and the History of Ideas*, London: Routledge.
- Hayek, F. A. (1994), *Hukuk Yasama Faaliyeti ve Özgürlük: Kurallar ve Düzen*, çev. Atilla Yayla, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara.
- Hayek, F. A. (1995), *Kanun, Yasama Faaliyeti Ve Özgürlük, C. 2 Sosyal Adalet Serabı*, çev. Mustafa Erdoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., Ankara.
- Hayek, F. A. (1997), *Hukuk Yasama ve Özgürlük: Özgür Bir Toplumun Siyasi Düzeni*, çev. Mehmet Öz, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul.
- Higgs, R. (1988-89), "Who will be persuaded?" *Human Studies Review*, Winter, 8-9.
- Hodgson, Geoffrey M. (1997), *Economics and Evolution: Bringing Life Back Into Economics*, University of Michigan Press.
- Holm, C. (2014), *F. A. Hayek's Critique of Legislation*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, x+504 pp. Uppsala: Department of Law.
- Hoy, Calvin (1984), *A Philosophy of Individual Freedom*, Westport: Greenwood.
- Lee, Seong-Ju (2004), *A Reconstruction and Critique of Hayek's Theory of Free Market Economy*, Yayınlanmamış doktora tezi, Erişim: [https://elib.suub.uni-bremen.de/diss/docs/E-Diss1048\\_lee.pdf](https://elib.suub.uni-bremen.de/diss/docs/E-Diss1048_lee.pdf) Machlup, Fritz (ed.), (1976), *Essays on Hayek*, Hillsdale: Hillsdale College Press.
- Lister, Andrew (2001), "The 'Mirage' of Social Justice: Hayek Against (and For) Rawls", *Oliver Smithies Lecture*, Trinity Term, May 10, Balliol College, Oxford.
- Mises, Ludvig (1960), "Hayek's Constitution of Liberty", *Christian Economics*, August 1.
- Nozick, Robert (1974), *Anarchy, State, and Utopia*, New York: Belknap.
- Pennington, Mark (2011), *Robust Political Economy*, Northampton, MA: Edward Elgar.
- Pleasants, Nigel (1997), "The Epistemological Argument against Socialism: A Wittgensteinian Critique of Hayek and Giddens," *Inquiry*, vol. 40, no. 1 (March, 1997): pp. 23-45.
- Posner, Richard A. (2003), "Hayek, the Mind, and Spontaneous Order: A Critique", *Transactional Viewpoints*, Great Barrington, Massachusetts, 01230 Vol. II, No. 3 Summer.
- Rawls, John (1955), "Two Concepts of Rules," *The Philosophical Review*, 64: 3-32.
- Rawls, John (1971), *A Theory of Justice*, Cambridge: Harvard University Press.
- Rothbard, Murray (2002), *The Ethics Of Liberty*, New York University Press, New York.

- Sandefur, Timothy (2009), "Four Problems with Spontaneous Order", *Cato Unbound A Journal of Debate*, Erişim: <https://www.cato-unbound.org/2009/12/07/timothy-sandefur/four-problems-spontaneous-order>
- Schmidtz, David (2006), *Elements of Justice*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Schmidtz, David (2008), *Person, Polis, Planet*, New York: Oxford University Press.
- Shearmur, Jeremy (1996), *Hayek and After: Hayekian Liberalism as a Research Programme*, London: Routledge.
- Tebble, A. J. (2009), "Hayek and social justice: a critique", *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, Volume 12, Issue 4.
- Tebble, A. J. (2015), *Epistemic Liberalism: a Defense*, London: Routledge.
- Wainwright, Hilary (1994), *Arguments for a New Left, Answering the Free Market Right*, Oxford, Blackwell, 1994.
- Yayla, Atilla (2000), *Özgürlük Yolu Hayek'in Sosyal Teorisi*, Liberte Yay., Ankara.
- Yumer, Ruhdan (1984), "Hayekçi Liberalizmin Temel İlkesi", *İktisat Dergisi*, İÜ. İktisat Fak. Mezunları Cemiyeti Yay., Sayı: 241.